

UOT 811.111.

Günel Quliyeva
Odlar Yurdu Universiteti
quliyeva-2022@inbox.ru

BRİTANIYA İNGİLİSCƏSİNİN DİALEKTLƏRİ

Açar sözlər: *bədii dil, dialekt, variativlik, ədəbi tələffüz*

Key words: *literary language, dialect, variability, normative pronunciation*

Ключевые слова: *литературный язык, диалект, изменчивость, литературное произношение*

Yeni bir dil öyrənmək – yeni bir mədəniyyətlə tanış olmaq deməkdir. Hər yeni dil dünyaya açılan bir pəncərədir. Hər yeni dil insan təfəkkürünün inkişafı, insan dünyagörüşünün təşəkkülü deməkdir. Qloballaşan dünyada elm və texnikanın tərəqqisi ilə əlaqədar xarici dilə tələbat günü-gündən artır. Dünya dilləri içərisində ən geniş yayılmış dillərdən biri də ingilis dilidir. Onun beynəlxalq səviyyədə işlədilməsi bir dil kimi ən çox tələb olunan tədris fənninə çevirmişdir. Hal-hazırda dünya əhasilinin çox hissəsi ingilis dilində ünsiyyət qurmağı bacarır. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində ingilis dilində öz ana dili kimi bir çox insan danışır. Bu dil dünyaya inteqrasiya etdikcə həm leksik tərkibi dəyişir, lüğət tərkibində artım müşahidə olunur, həm də variativləşir [5]. İngilis dili Böyük Britaniya, ABŞ, Avstriya, Yeni Zelandiya və Kanadanın bir hissəsi üçün rəsmi dil hesab edilir. İlk olaraq ingilis dili İngiltərə və Şotlandiyanın cənub-şərqində istifadə edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə ingilis dili Avstraliya, yeni Zenlandiya, Şimali Amerika və Cənubi Afrikaya nüfuz etmişdir. O vaxtlar adları çəkilən ölkələrə xüsusilə İngiltərənin cənubi-şərq əyalətlərindən emiqrantlar gəlmişlər. Bu dövrlərdə ingilis dili Uelsdə də geniş yayılmağa başlamışdır. Uelsdə danışılan ingilis dili daha çox cənubi ingilis dili variantı ilə uyğunlaşır və onun formalaşmasını çox böyük təsir etmişdir. Artıq XX əsrlərdən etibarən Amerikan İngilis dili variantı Kanada, Latın Amerikasına, hətta Bermudlarda geniş yayılmağa başlamışdır. Dövrümüzdə ingilis dilinin iki variantı geniş vüsət almışdır;

1. Britaniya ingilis dili
2. Amerika ingilis dili

Bir çox dilçi alimlər bu iki variant daxilində də bölgülər apararaq müəyyən qrupları öz tədqiqatlarında qeyd edirlər. Britaniya ingilis dili qru-

puna Uels ingilis, Avstraliya ingilis, Yeni Zenlandiya ingilis variantlarını daxil edirlər. Amerikan ingilis dili qrupuna isə Birləşmiş Ştatlar ingilis və Kanada ingilis dili variantlarını aid edirlər. Skot ingilis və İrland ingilis variantları isə ara qrupa daxil edilir. Bu qruplar İngilis və Amerikan ingilis dili variantlarının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Lakin həmin variantlardan fərqli olaraq nisbətən sərbəstdirlər. Amerikan və Britaniya ingilis dili variantlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri siyasi, iqtisadi, mədəni, coğrafi, sosial amillərlə sıx əlaqədardır və bu amillərlə əsaslandırılır.

Uzun müddət ədəbi tələffüz – yüksək cəmiyyətin nümayəndələri tərəfdən danışılan nitq göstəricisi kimi qeyd edilirdi. XIX əsrdə ədəbi tələffüz aristokratiya danışığı dili, kübar cəmiyyətin tələffüz normalarını əks etdirən forma kimi qəbul edilirdi. Bu danışığı tərzini London aristokrasiyasının danışığı tərzini olmuş, sonralar isə daha geniş yayılmaqla ölkənin digər əyalətlərində istifadə edilmişdir. Daha sonralar ədəbi danışığı məktəblərdə tədrisdə istifadə edilən normaya çevrilmişdir. Ədəbi tələffüz normalarından istifadə edən danışanın hansı regiondan olması müəyyən edilmir. Lakin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müasir dövrdə bu variantdan ölkə əhalisinin çox az variantı istifadə edir. Hal-hazırda qəbul edilmiş normalar içərisində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu ən çox gənc təbəqənin tələffüzündə özünü biruzə verir. İngilis dilinin təkamülü tarixində bu özünü ingilis dilinin fonemlər sisteminə və onların tələffüzündə ortaya çıxmışdır. Nitq səslərinin tələffüzündə baş verən yeniliklər eyni vaxtda bir neçə variantın işlənməsi ilə nəticələnir.

Dilin coğrafi-məhəlli mahiyyəti, həmin ərazinin flora və faunadakı həyat tərzini, yaşayışı və s dilin lüğət tərkibinə təsir göstərir. Bunlar da müəyyən bir ərazi, yaxud bir qrup insanın danışığı dialektini yaradır və başqa ərazidə anlaşılmaz edir və bəzən əksinə, bu və ya digər yeni yaranmış söz geniş şəkildə işlənərək hamı tərəfindən başa düşülür, dilin lüğət tərkibinə daxil olur, zaman keçdikcə geniş, əhatəli kütlə həmin sözün hardan gəldiyini unudur. Belə ki, dil nə qədər geniş yayılırsa, işlənməsində o qədər variativləşir, dilin sabitliyi getdikcə zəifləyir. Bu da özünü dilin lüğət tərkibində və tələffüzündə göstərir [1].

Ədəbi danışığı dili ilə yanaşı Britaniyada danışılan ingilis dilinin aşağıdakı variantları qeyd olunur;

1. *Cənub variantı* – London, Kokni, Surray, Kent, Eseke, Hertfordşayə, Normaptonşayə, Lesesterşayə dialektləri bu qrupa daxil edilir.

Qeyd edə bilərik ki, Cənubi ingilis dialektləri digər variantlardan fərqli olaraq daha çox ədəbi tələffüz normalarını özündə əks etdirir. Standarta uyğun olmayan xüsusiyyətlər daha çox kökni dialektində müşahidə edilir. Bu dialektə daha çox Londonun təhsil almamış sakinləri danışır. Uzun

müddət elə hesab edilirdi ki, kokni dialekti sinfi xarakter daşıyır. Belə ki bu dialekti daha çox kasıb, fəhlə təbəqəsinə aid edirdilər. Kokni dialektinin özünəməxsus, fərqli xüsusiyyətləri var.

İlk olaraq qeyd edə bilərik ki, Kokni dialektində bütün sait səslər burunda tələffüz olunmağa meyillidir. Daha sonra vurğulaya bilərik ki, bu dialektə samit fonemlərin tələffüz edilməsində daha çox variativliyə rast gəlmək olar. Ədəbi tələffüzdən fərqli olaraq bu dialektə [h] foneminin müxtəlif şəkildə işlənməsi qeyd olunur. Ədəbi tələffüzdə sözlərin əvvəlində işlənən [h] fonemi Kokni dialektində işlənmir. Belə ki, *hat, have, hair sözləri* [ʒt], [ʒv], [ʒə] kimi tələffüz edilir. Lakin sait səslə başlayan bəzi sözlərdə [h] səsi tələffüz edilir. Belə ki *air, honesty* kimi sözlər Kokni dialektində danışan əhali tərəfindən [hʒə], [hɔnɪstɪ] kimi tələffüz edilir.

Ədəbi dildə tələffüzündə olduğu ki [t,k] səsləri daha çox nəfəsli tələffüz edilir. Eyni zamanda Kokni dialektində [t] fonemi intervokal vəziyyətdə nəfəsli tələffüz edilmir. Bu halda [t] səsi [d], [r] səsləri ilə əvəz edilir və boğaz partlayışı tələffüz edilir.

Şimal və Mərkəz dialektləri – buraya Nortumberlənd, Durham, Klevlənd, Yorkşayə, Lankşayə, Çəşayə, Birminqəm, Volverhəmpton şivələri aiddir. Bu dialektlər bir-birindən əsaslı dərəcədə fərqlənir və bir çox hallarda bir dialektə işlənən variant digərində müşahidə edilmir. Bu dialektlər üçün xarakterik olan bəzi xüsusiyyətlər də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, ədəbi dildə işlənən [a:] fonemi bir çox hallarda [a] və ya [æ] səsləri ilə ifadə edilir. Kimberlənd, Yorkşayə və Vestmorlənd regionlarında orta ingilis dili tələffüzünə xas olan [u] fonemi öz arxaikliyi saxlamışdır. Ədəbi tələffüzdə işlənən [lʌv], [kʌm] kimi tələffüz edilən sözlər bu dialektlərdə [lʌv], [kʌm] kimi tələffüz edilir.

Şimal dialektlərində “al” hərf birləşməsi sözlərin bir çoxunda [a:] kimi tələffüz edilir. Daha bir fərqli xüsusiyyət kimi qeyd edə bilərik ki, şimal dialektlərində [h] səsi sözlərin əvvəlində tələffüz edilmir, [l] fonemi bütün vəziyyətlərdə qalın variantda tələffüz edilir. Yorkşayə dialektində sözlərin sonunda [dl, bl] birləşmələri işlənmir. [d, b] səsləri sözlərin sonunda düşür. Bu dialektə “wh” hərf birləşməsi ilə başlayan sözlərin əvvəlində [w] səsinin kök variantı tələffüz edilir.

Məlum olduğu kimi Uels ikidilli ölkədir. Dilçilik elmində belə vəziyyət exoglossik adlanır. Uelsdə şəhərlərdə ingilis dili üstünlük təşkil edir. Ölkənin qərb və şimal-qərb hissəsində Uels (Vels) dili daha önəmlidir. Burada ingilis dili məktəblərdə ikinci xarici dil kimi tədris olunur. Hətta indiki dövrdə belə Uelsdə millətçilik meyilləri çox güclüdür. Ölkədə tez-tez Uels dilinin dirçəlməsi uğrunda bir çox aksiyalar və hərəkətlər keçirilir. Bu dilin ölkənin bütün ərazilərində yayılması üçün səylər göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil görmüş uelslilərin nitqi ingilis dilindən çox fərqlənir. Əsas fərqlər əyalət dialektlərində özünü göstərir. Fikrimizi daha dəqiq ifadə etmək üçün aşağıdakı fərqlərə nəzər salaq:

1. Uels dialektində sözün əvvəlində [h] düşür. Orta ingilis dilində olduğu kimi [r] səsi titrəyəndir, intrusiv [r] və birləşdirici [r] səsi məhz bu dialektə ortaya çıxır.

2. İntervokal şəraitdə samitlər qoşalaşır. Bu özünü daha çox qısa saitdən sonra göstərir.

3. Bu dialektlərin bəzilərində [ɪə] və [uə] diftonqları tələffüz edilmir.

4. Bir çox sözlərdə [ʌ] səsi [ə] kimi tələffüz olunur.

Bu kimi bir çox fərqləri qeyd edə bilərik. Hətta bəzi müəlliflər özlərinin əsərlərində bu cür dialekt variantlarından istifadə etmişlər. V.Rakeri özünün “Vanity fair” (Şöhrət bazarı) əsərində yazır: *Vamous (famous) sadi Sir Pitt, what a shy little devil! What a little vox (fox) it waws*”

Şotland dialektləri – hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, şotland dialekti haqqında müxtəlif dilçi alimlərin fərqli fikirləri mövcuddur. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə əsasən, şotland dialekti milli dil kimi formalaşmışdır. Digərləri isə bunu ayrılıqda dialekt kimi qəbul edə bilər. İngilis dili Şotlandiya uzun zamandır ki, istifadə olunmaqdadır. Şotlandiyanın şimal və qərb regionlarında İslandiya və Haylənddə əsas dil kimi hələ də Qaelik işlənir. Skot dili kimi tanınan bu dilin qəbul edilmiş forması uzun müddət sarayda və ədəbiyyatda işlənmişdir. Sonralar isə baş verən dəyişmələr nəticəsində tədricən ingilis dili onu əvəz etmişdir. Lakin bir çox yerlilər bu dilin ənənələrini qoruyub saxlamışlar.

Müasir dövrdə təhsil almış Şotland əhalisi skot variantı ingilis dilindən istifadə etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, skot dialekti ingilis dilinin başqa dialektlərindən fərqlidir. Bir çoxları skot dilinin yenidən canlandırılması üçün xeyli əmək sərf edir.

Şotland dialektinə xas olan fonetik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Sait fonemlər sistemində baş verən variativlik:

1. Ədəbi tələffüzdə işlənən [ɪə, ɜ, uə, eə] sait səslər söz sonunda skot dialektində işlənir.

2. Orta ingilis dilində işlənən [a] səsi öz tələffüzünü mühafizə etmişdir. Məsələn, *man* [man], *lass* [las]. House, mouse sözləri orta ingilis dilində olduğu kimi [hu:s], [mu:s] formasında tələffüz edilir.

3. Uzun [i:] və [u:] səsləri [r] səmindən əvvəl tələffüz edilir. Məsələn, *clear* [kli:r], *poor* [pu:r]

4. Skot dialektində sait səslərin uzunluğu fərqləndirici xüsusiyyət kəsb etmir. Belə ki, *pool-pull*; *cat-caught*; *ful-food*; *pit-pete* sözləri homofon kimi səslənir və s.

Şimali İrlandiya variantı – hər şeydən əvvəl qeyd etmək vacibdir ki, Şimali İrlandiya və Eir Respublikasında danışılan ingilis dilinin variantları biri digərindən fərqlənir. Bunun səbəbi dilin tarixən formalaşması ilə izah edilə bilər. Orta əsrlərdə təxminən İrlandiyanın bütün ərazisində İrland dilindən istifadə olunurdu. Müasir dövrdə İrland dilindən istifadə edənlərin sayı azalmışdır və bu dildən əsas etibarilə əyalətlərdə istifadə olunur. Buna baxmayaraq İrland dili rəsmi dil kimi məktəblərdə tədris edilir. Cənubi İrlandiyada ingilis dili qərbdə və İngiltərənin qərbə yaxın mərkəzi regionlarında yayılmışdır. İngilis dilinin bu variantı İrlandiya Respublikasının çox hissəsinə yayılmışdır. Təbiidir ki, bu regionalın tələffüz xüsusiyyətləri İngiltərənin qərb dialektlərinə məxsus fonetik hadisələrini özündə əks etdirir.

Mərkəzi Belfast olan İrlandiyanın şimal hissəsində danışılan ingilis dilinin əsası Şotlandiyadan gəlir ki, belə ki, burada məskunlaşan əhalinin çox hissəsi on yeddinci əsrdən bəri Şotlandiyanın cənub-qərbindən miqrasiya etmişlər. Bununla bağlı demək olar ki, Şimali İrlandiyada danışılan ingilis dili bir cinsli deyildir. Ölkənin uzaq şimal hissəsində danışılan dilə skot dialektinin – böyük təsiri olmuşdur. Başqa ərazilərdə isə danışılacaq dilin skot dialekti az təsir etmişdir. Demək olar ki, ölkənin bir hissəsində şimali İrlandiya ingilis dialektindən, qalan hissəsində isə Cənubi İrlandiya dialektindən istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali İrlandiya ingilis variantının sait fonemlər sistemində Skot ləhcəsi ilə oxşarlıq çoxdur. Sait səslərdən sonra sonor [r] səsinin işlənməsi müşahidə edilir.

[ɪ] – pit [pɪt], fir [fɪr], bird [bɪrd], fern [fɪrn], fur [fɪr]

[i:] – bee [bi:], beer [bɪr], seedy [si:di:], meat [mi:t]

[o] – boat [bot], board [bord], pole [pol], nose [noz]

[aɪ] – buy [baɪ], tide [taɪd] və s.

Şotland dialektinin samit fonemlər sistemində aşağıdakı dəyişmələr diqqət çəkir.

1. [ɪ] fonemi əsasən yumuşaq tələffüz edilir.

2. İntervokal [t] səsi çox vaxt cingiltili [d] səsi ilə əvəz edilir: *city* [sɪdɪ]

3. [h] fonemi tələffüz edilir: *hat* [hat]

Britaniya ingilis dilinin bu qədər dəyişmələrə məruz qalması bu dilin tarixən formalaşması şəraiti ilə izah edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov, A. “Ümumi dilçilik”, Bakı: 1973.
2. Hüseyin Maqsudoğlu “Regional varieties of the English language”, Bakı: 2013.

3. Leyla Sarıvəlli “İngiltərədə cənub-qərb dialektinin formalaşması”, Bakı: İpək yolu №1, 2015.
4. Trudgill, P., “Dialect in Contact”, Oxford: 2015.

Günəl Quliyeva

Summary

Dialects variety of English in the United Kingdom

The article discusses the teaching of English as a global language, its importance, and its position among world languages. The paper describes the notion of English as a global language, spread of the language in countries where English is used as an official language, its development in those countries. Starting from the 17th century, the spread of the language in the world due to the worldwide influence of the United Kingdom, and later the influence of the United States of America, as well as the country's socio-economic conditions affected the language, are examined in the research topic. The similarities and differences between the dialects and variants of the English language, their lexical, phonetic, and grammatical structures have been specially emphasized.

The author highlights the features of the American and English variants, and brings to the attention of the reader the characteristic features of the London dialect widely used as the most communication means.

Гюнэль Гулиева

Резюме

Дialeкты английского языка в Великобритании

В статье рассматривается преподавание английского языка как глобального, его значение и место среди мировых языков, а также этапы развития в этих странах. Начиная с XVII века распространение языка в мире, обусловленное широким влиянием Соединенного Королевства, а позднее Соединенных Штатов Америки, а также социально-экономические условия страны, повлиявших на язык также исследуются в данной статье. Особо подчеркивается сходства и различия между диалектами и вариантами английского языка, их лексический, фонетический и грамматический строй. Автор выделяет особенности американского и английского вариантов, а также обращает внимание читателя на характерные черты лондонского диалекта, широко используемого в качестве широко используемого коммуникативного средства.

Rəyçi: f.f.d. S.Abdurəhmanova

Redaksiyaya daxil olma: 29.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.02.2022

Çapa qəbul olunma: 01.03.2022